Monumenten Inventarisatie Project

concept GEMEENTEBESCHRIJVING

H E T B I L D T

PROVINCIE FRIESLAND - REGIO NOORD

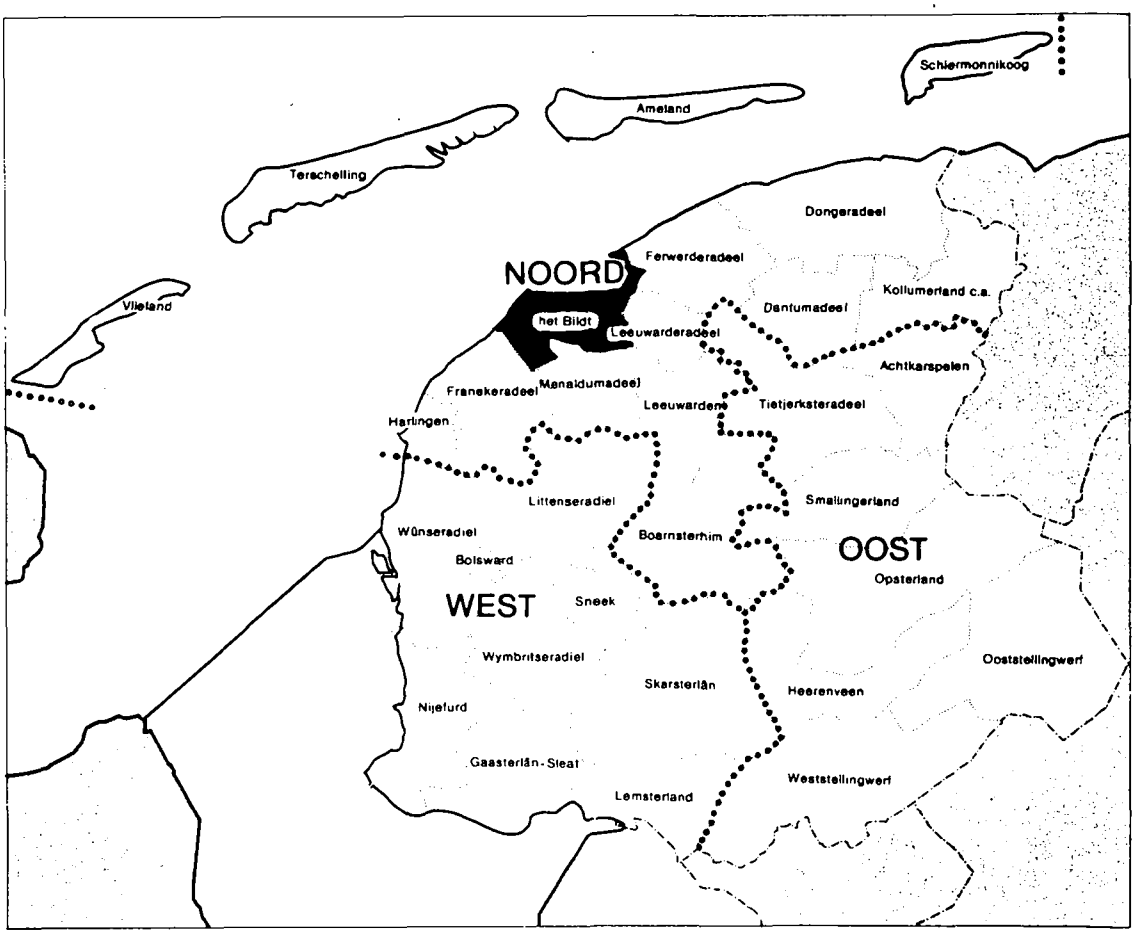

INHOUDSOPGAVE

1 INLEIDING 3

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en Bodemsoorten 3
2.2 Reliëf 4
2.3 Waterbeheersing 4
2.3.1 Zeewering 4
2.3.2 Afwatering 4

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik 4
3.2 Verkaveling 5
3.3 Landschapsbeeld 5

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen 5
4.2 Landwegen 6
4.3 Spoorweg en tramverbinding 6
4.4 Verbinding met Ameland 7
4.5 Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening 7

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Situatie omstreeks 1850 7
5.2 Ontwikkeling 1850-1940 7

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen 9
6.2 Algemene ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling 10
6.3 Dorpen 11
6.4 Gehuchten en verspreide bebouwing 14

LITERATUUR 15

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING 17

1 INLEIDING

De gemeente Het Bildt ligt aan de noordwestkust van Friesland in de regio Noord. De gemeente grenst in het zuidwesten aan de gemeente Franekeradeel, in het zuiden aan Menaldumadeel, in het oosten aan Leeuwarderadeel, in het noordoosten aan Ferwerderadeel en in het noordwesten aan de Waddenzee.

Bij de gemeentelijke herindeling van 1984 werden de grenzen van Het Bildt gewijzigd. Minnertsga en omgeving - vroeger deel uitmakende van de voormalige gemeente Barradeel - werden bij Het Bildt gevoegd, evenals Het Nieuw Monnikenbildt dat vroeger bij de gemeente Ferwerderadeel hoorde. Een brede strook aan de zuidzijde van Het Bildt met de bebouwing aan de noordzijde van de Hoge dijk is naar de gemeente Menaldumadeel overgegaan. (Zie kaart 2)

De oppervlakte van de gemeente bedraagt 117,5 km² waarvan 90,79 km² bestaat uit land (voorlopige cijfers februari 1989). Op 1 januari 1989 telde de gemeente 10.020 inwoners.

2 BODEMGESTELDHEID

2.1 Ontstaansgeschiedenis en Bodemsoorten

De gemeente Het Bildt ligt ter plaatse van de brede monding van de voormalige Middelzee en heeft haar ontstaan te danken aan een viertal inpolderingen.
Omstreeks 1400 was reeds een aanzienlijk, met geulen doorsneden, gebied tegen de bestaande zeeweringen (Groenedijk en Hoge dijk) aangeslibd. Langzamerhand nam de begroeiing toe en kon er vee geweid worden. Ter bescherming van deze buitendijkse "weiden" werden al vroeg eenvoudige kaden of kadijken aangelegd.
De bedijking van dit gebied - het Oud-Bildt - kwam tussen 1505 en 1508 tot stand. Nadat de sloten werden gegraven werd het land direct verkaveld en verpacht.
Dwars door de polder werd de oost-westgerichte Middelweg aangelegd met een vijftal dwarswegen die de oude zeedijk met de nieuwe verbonden. Aan deze Middelweg en bij de Oude Bildtzijl ontstonden de eerste nederzettingen. De boerderijen werden meer verspreid over het hele gebied gebouwd.

Buiten de nieuwe zeedijk (de huidige Oude-Bildtdijk) ging de aanwas van land verder. Ter bevordering van het aanslibbingsproces werden hoofden aangelegd. In 1600 kon Het Nieuw-Bildt worden ingedijkt. Tenslotte werden in 1715 en 1754 de Oude en Nieuwe Bildtpollen bedijkt. (Zie kaart 1)

De bodem van Het Bildt bestaat uit licht- of bruingrijze zandige zeeklei met schelpen en schelpstukjes; daaronder bevindt zich slibhoudend zand, vaak met schelpen, schelpgruis of grind.

2.2 Reliëf

De gemiddelde hoogte van de Bildtse bouwstreek bedraagt ca. 1,3 meter boven N.A.P.; in het wat lager gelegen weidegebied (de Zuidhoek) varieert de hoogte van 0,2 tot 1,2 meter boven N.A.P.

2.3 Waterbeheersing

2.3.1 Zeewering

Het Oud-Bildt werd beschermd door de Oude Bildtdijk (1505-1508). Na de bedijking van Het Nieuw-Bildt vormde de Nieuwe Bildtdijk de bescherming tegen de zee. De Oude Bildtdijk werd zodoende grotendeels binnendijk; slechts de Armdijk in de Westhoek bleef zeewering. In het Noordoosten liggen de Poldijk van 1715 om de Westelijke of Oude Bildtpollen en de Noorderleegdijk van 1754 om de Oostelijke of Nieuwe Bildtpollen. Door de bedijking van deze Bildtpollen verloor ook het oostelijke deel van de Nieuwe Bildtdijk haar zeewerende functie.

2.3.2 Afwatering

Het Oud-Bildt kreeg een sluis (Oude Bildtzijl) op de plaats waar de Oude Rijd in zee uitmondde. Toen Het Nieuw-Bildt werd ingedijkt kwam er een nieuwe sluis (Nieuwe Bildtzijl). De Kadijkstervaart verbond de Oude Rijd met de nieuwe sluis.

Door de aanwas van land raakten beide zijlen geheel verland. Al in 1654 werd de nieuwe zijl afgedamd. Sindsdien vindt de lossing van het overtollige water plaats bij Dokkumer- en Roptazijl via de verbindingen bij Bolkezijl, Wier en Oude Leije. De oude zijl bleef als binnensluis bestaan en werd in 1906 geheel verbouwd, verwijd en verdiept.

De bemaling van Het Bildt vond vroeger plaats met behulp van watermolens, waarvan een deel in droge tijden water vanuit de boezem kon inmalen. Van de vele watermolens die vroeger in de gemeente konden worden aangetroffen is geen enkele bewaard gebleven. Vanaf 1879 werden geleidelijk aan diverse watermolens afgebroken en deels vervangen door stoomgemalen en later door electrische gemalen.

3 GRONDGEBRUIK, VERKAVELING EN LANDSCHAPSBEELD

3.1 Grondgebruik

Het Bildt bestond vanouds overwegend uit bouwland, vooral op de hoger opgeslibde delen in het noorden van de gemeente. In het zuiden van de gemeente kwam ook weide- en hooiland voor.
In de omgeving van Minnertsga lag veel bouwland, ten zuiden van het dorp gemengd met weide- en hooiland. In de omgeving van Minnertsga lagen diverse voormalige adelijke stinsen. Na 1850 is

een groot deel van de bijbehorende bossen, parken en tuinen verdwenen.
Rond de eeuwwisseling maakte de tuinbouw en met name de fruitteelt een bloeitijd door. Vooral in de directe omgeving van St. Annaparochie en Minnertsga, onstonden vele nieuwe bedrijfjes of werden bestaande bedrijfjes uitgebreid.
Alleen in het zuidwesten van de gemeente vond een noemenswaardige wijziging van het grondgebruik plaats : een groot deel van het daar nog aanwezige bouwland werd omgezet in grasland.

3.2 Verkaveling

De verkaveling van Het Bildt kan gerekend worden tot de rationele verkavelingen. De planmatige opzet blijkt uit de voor dit gebied kenmerkende doorlopende sloten in noord-zuid richting, waarbinnen een verdeling in vierkante en rechthoekige percelen voorkomt. Opvallend is verder dat de indeling naar het noorden toe steeds regelmatiger wordt.
In het Monnikebildt is sprake van een (gerichte) regelmatige blokverkaveling evenals in de omgeving van Minnertsga en enkele stukken in het zuiden van de gemeente.
De uitgevoerde ruilverkavelingen hebben in Het Bildt de bestaande structuur niet of nauwelijks aangetast, met uitzondering van de omgeving van Minnertsga.

3.3 Landschapsbeeld

Het landschap van Het Bildt is een open, weinig begroeid polderlandschap. De opgaande beplanting is beperkt tot een aantal bewoningsplaatsen. Het rechthoekige patroon van wegen en waterlopen en de rationele verkaveling verraden een planmatige opzet. De bebouwing bestaat buiten de woonkernen vooral uit grote akkerbouwbedrijven en concentraties arbeiderswoningen langs de dijken. Minnertsga en omgeving behoort tot het kwelderwallengebied.

4 INFRASTRUCTUUR

4.1 Waterwegen

Zoals gezegd verraadt het rechthoekige patroon van de waterwegen een planmatige aanleg. De loop van de oude geulen is nog zichtbaar in bochtige vaarten als de Blikvaart, Zuidhoekstervaart, de (Oude) Rijd, de Holle Rijd en de Kleine Blikvaart naar St. Jacobiparochie.
Een deel van de in de dorpen aanwezige vaarten werd gedempt, waardoor veel ruimte gewonnen werd voor het toegenomen verkeer over land. De relatief brede wegen in de dorpen verraden de vroegere aanwezigheiud van deze vaarten.

4.2 Landwegen

Ook uit het rechthoekige patroon van het wegenstelsel blijkt duidelijk de planmatige opzet. Dwars door de polder werd de oost-westgerichte Middelweg aangelegd met een vijftal dwarswegen die de oude zeedijk met de nieuwe verbonden. Aan deze Middelweg ontstonden een drietal nederzettingen : Wijngaarden, Altoena en Kijfhoek (thans respectievelijk St. Jacobiparochie, St. Annaparochie en Vrouwenparochie). In de Zuidhoek ligt nog de Zuidhoekster Middelweg van Berlikum naar het Stienzer Nieuwland. In het Nieuw-Bildt werd eveneens een aantal dwarswegen aangelegd welke de Oude Bildtdijk met de Nieuwe Bildtdijk verbinden.

De Middelweg, de dwarswegen en de Oude Bildtdijk werden grotendeels bepuind in de eerste helft van de 19e eeuw. In de tweede helft van de 19e eeuw werden vele wegen kunstweg, waarbij vooral ook aan de verbindingen met naburige gemeenten aandacht werd besteed.
Ook na 1900 ging de verbetering van de wegen voort. De toename van het transport over weg, de opkomst van het autoverkeer, maakte verharding en verbreding van veel wegen noodzakelijk. Er zijn geen belangrijke nieuwe wegen aangelegd. Wel werd hier en daar een tracé verlegd.
Vanaf 1924 werden de eerste tegeltrottoirs in de dorpen aangelegd.

4.3 Spoorweg- en tramverbinding

Tussen 1899 en 1917 reed een stoomtram van de Nederlandsche Tramweg Maatschappij van Leeuwarden via Marssum, Beetgum en Berlikum naar Wier en verder naar St. Jacobi-parochie, waar een ruim emplacement werd aangelegd en een station en enkele personeelswoningen verrezen. Tussen Berlikum en St. Annaparochie reed tussen 1900 en 1918 een paardetram. Het eindpunt van de paardetram was aanvankelijk op de Zuiderhoek waar ook een remise werd gebouwd, maar nog in hetzelfde jaar werd de lijn verlengd tot het einde van het Oosteind. Na 1917 werden de rails verwijderd.

De in 1899 opgerichte Noord Friesche Lokaal Spoorwegmaatschappij (NFLS) legde in 1901 de lijn Leeuwarden-Stiens-Dokkum-Metslawier aan en tussen 1902 en 1904 de lijn van Stiens noordelijk langs de Middelweg, westelijk om St. Jacobiparochie naar Minnertsga, Tjummarum en Harlingen. Vrouwbuurtstermolen en Vrouwenparochie kregen een haltegebouw; St. Annaparochie, St. Jacobiparochie en Minnertsga een station. Bij de Langhuisterweg en de Koudeweg werden abri's geplaatst.
In 1936 werd het personenvervoer gestaakt, waarna de exploitatie zich beperkte tot het goederenvervoer en met name het vervoer van aardappels. Het personenvervoer werd overgenomen door autobusdiensten.
Uiteindelijk werd ook het goederenvervoer gestaakt; het vervoer per vrachtauto was inmiddels belangrijk toegenomen. Een gedeelte van het tracé is nog herkenbaar in de vorm van een wandelpad bij St. Jacobiparochie. De rails zijn verwijderd.

4.4 Verbinding met Ameland

Tussen 1932 en 1940 werd een dagelijkse bootdienst Zwarte Haan-Ameland onderhouden door de Amelanders Olivier en v.d. Geest. Daarvoor voer slechts af en toe een schip van Zwarte Haan naar Ameland en Terschelling, waarmee ook reizigers vervoerd werden. Thans is Ameland per boot slechts vanuit Holwerd bereikbaar.

4.5 Gas, electriciteit en drinkwatervoorziening

Aan het begin van deze eeuw was petroleum nog de bron voor de huis- en straatverlichting in de gemeente. In 1911 werd besloten tot de stichting van een gemeentelijke steenkolen-gasfabriek aan de Zuiderweg te St. Annaparochie. In januari 1912 waren de dorpen St. Anna-, St. Jacobi- en Vrouwenparochie van de nodige aansluitingen voorzien. Bij de fabriek werd ook een zogenaamde fitters-woning gebouwd.
Te Oude Bildtzijl, waar geen aansluitingen kwamen, werd in 1912 een Coöperatieve Vereniging voor Electrische Verlichting opgericht genaamd "het Noorderlicht". Deze coöperatie kreeg in 1913 aansluiting aan de Electrische Centrale te Leeuwarden. Vanaf ca. 1930 werd de electrische verlichting algemeen; het gas werd aangewend om er op te koken. Ook de straatverlichting met gas bleef gehandhaafd tot in het begin van de jaren vijftig.
In 1930 werd besloten de dorpskommen van St. Annaparochie, St. Jacobiparochie en Vrouwenparochie alsmede Oude Bildtdijk en Oude Bildtzijl aan te sluiten op het waterleidingnet van de N.V. Intercommunale Waterleiding, gebied Leeuwarden. De watertoren te St. Jacobiparochie is van 1957.

5 MIDDELEN VAN BESTAAN

5.1 Situatie omstreeks 1850

Het Bildt was van oudsher een echte landbouwgemeente. Vooral de akkerbouw nam een belangrijke plaats in. Behalve graan en vlas werden sinds de 18e eeuw ook aardappels verbouwd en vanaf het einde van de 18e eeuw cichorei. De veeteelt was van veel geringer belang.
Verder waren er omstreeks 1850 nog 5 korenmolens, 2 bierbrouwerijen, 1 grutterij, 3 of 4 cichorei-eesten, 3 mosterdmolens en 2 zwart- en blauwververijen. De omstreeks 1810 nog bestaande sajetfabrieken waren inmiddels verdwenen evenals 2 brouwerijen.

5.2 Ontwikkeling 1850-1940

Akkerbouw, handel en bewerking van akkerbouwprodukten

Opmerkelijk is in deze periode vooral de opkomst en de bloei van de aardappelteelt en -handel. Vooral de pootaardappelen namen daarbij een belangrijke plaats in. Vooral in St. Jacobiparochie

maar ook in St. Annaparochie, Vrouwenparochie en Oude-Bildtzijl werden grote loodsen en sorteer-inrichtingen gebouwd. In 1906 verrees een veilinggebouw (overkapping) bij het station te St. Annaparochie. De aardappels werden per trein en ook wel met grote vrachtwagens naar de haven van Harlingen gebracht of met kleinere schepen naar Leeuwarden. Aan het Zuideinde in St. Jacobiparochie werd in 1922 het café de Aardappelbeurs gebouwd, ter (gedeeltelijke) vervanging van een 19de eeuws gebouw.
Behalve aardappelen werden o.a. ook boekweit, gerst, haver, koolzaad, vlas, suikerbieten, erwten en bonen verbouwd.
In St. Jacobiparochie, Oude Bildtdijk, Oude Bildtzijl en Vrouwbuurtstermolen waren dorsbedrijven. In 1916/17 werden vijf groentedrogerijen opgericht, welke later weer verdwenen. In St. Annaparochie was sinds 1934 ook een havermoutfabriek, waarvan de gebouwen waren later in gebruik als graanhandelpakhuizen. Vrouwenparochie en St. Annaparochie hadden een olieslagerij waarin het koolzaad werd verwerkt. Het vlas werd bewerkt in braakhokken, vooral in de winter wanneer op het land weinig werk was. In 1940 werd te St. Annaparochie de coöperatieve vlasfabriek "de Zuidhoek" gebouwd naast de warmwater-vlasroterij "de Vogel" van 1938.

Veeteelt en zuivel

Ook in deze periode was de veeteelt veel minder belangrijk dan de akkerbouw. Vooral in de Zuidhoek was echter veel grasland.
In 1888 werd te St. Jacobiparochie tussen het molenhuis en 't Hoekje de "Bildtsche Coöperatieve Stoomzuivelfabriek Koudeweg" gebouwd. Omdat de omzet te klein was om economisch te kunnen werken werd reeds in 1900 de fabriek gesloten en verkocht. In Oude Bildtzijl werd in 1892/93 de Bildtsche Coöperatieve Stoomzuivel- en Kaasfabriek "de Broederschap" gebouwd. Naast de fabriek verees de woning voor de directeur. De fabriek werd in 1925 nog vernieuwd (en uitgebreid ?) maar moest in 1933 worden gesloten; de gebouwen werden later gebruikt door een tractorenbedrijf. Sindsdien ging de melk naar Marssum en Berlikum, waar de fabriek tot aan de grenswijziging van 1984 ook op Bildts grondgebied was gelegen.

Tuinbouw

Vooral in de directe omgeving van St. Annaparochie en Minnertsga kwam de tuinbouw opzetten. Er kwamen vooral boomgaarden met appel- en perebomen, maar er werden ook veel rode bessen en kruisbessen geteelt.
In St. Annaparochie werd aan het Oosteind omstreeks 1897 een conservenfabriek opgericht waar het fruit werd verwerkt. De fabriek werd weldra verplaatst naar Leeuwarden. In 1918 werd een nieuwe fabriek gebouwd ten noorden van St. Annaparochie temidden van de boomgaarden. Bij de fabriek werd de villa Pomona gebouwd. Als gevolg van de dorpsuitbreiding en de grote concurrentie verdwenen vele hoven en moest uiteindelijk ook de fabriek gesloten worden. Van de fabriek resteren nog de schoorsteen en (een deel van) de

sterk verbouwde fabriekspanden. In 1937 werd aan de Middelweg bij St. Annaparochie een grote proeftuin aangelegd genaamd Proeffruitbedrijf voor de kleibouwstreek.
Bij Vrouwbuurtstermolen waren omstreeks 1950 bloembollenvelden.

Haringvisserij

Vanaf het midden van de 19e eeuw werd er op haring gevist op de Waddenzee van Westhoek tot Zwarte Haan. Na het afsluiten van de Zuiderzee is de visserij geheel in verval geraakt omdat de haringen geleidelijk aan uit de Waddenzee verdwenen.

Molens

Tussen 1850 en 1940 werd een deel van de oude korenmolens van Het Bildt afgebroken. Er werden ook nieuwe molens gebouwd : in Oude Bildtzijl (1857) en in St. Jacobiparochie (1884) op 't Hoekje (de Welkomst). Van de korenmolens is alleen de Vrouwbuurtstermolen overgebleven.

Olieslagerijen

In 1866 werd aan de Zuiderhoek te St. Annaparochie een olieslagerij gebouwd. Aan het fabriekje met stoom-oliemolen (de Kinkhoorn) was tevens een handel in olie en oliezaden, lijn- en raapkoeken verbonden. In 1877 werd een zeepziederij aan de fabriek gebouwd, welke in 1884 werd opgeheven. Sinds dat jaar was bij de olieslagerij tevens een graanmalerij. Een tweede olieslagerij bestond sinds 1874 te Vrouwenparochie.

Steenfabriek

Behalve de reeds genoemde fabrieken kende Het Bildt sinds 1876 ook een steen- en dakpannenfabriek bij Oude Bildtzijl ('t Sylster tichelwerk) welke in 1919-20 werd opgeheven.

Drukkerijen

In 1868 werd een boekdrukkerij begonnen aan het Noordeind te St. Annaparochie, deze werd in 1875 overgebracht naar de smalle kant van het Oosteind. Aan de drukkerij was ook een inktfabriekje verbonden. In 1935 kreeg Het Bildt een tweede drukkerij, namelijk aan het Zuideind te St. Annaparochie.

6 NEDERZETTINGEN

6.1 Algemeen

In de gemeente Het Bildt liggen tegenwoordig vijf dorpen. Behalve de drie oude Bildtdorpen St. Jacobi-, St. Anna- en Vrouwenparochie zijn dat Oude Bildtzijl, dat in 1948 de status van zelfstandig dorp kreeg en Minnertsga, dat vroeger in de voormalige

gemeente Barradeel was gelegen maar in 1984 bij Het Bildt werd gevoegd.
In het Bildt liggen verder de gehuchten of buurschappen Nij Altoena (tot 1951 't Wegje), Zwarte Haan, Nieuwe Bildtzijl en Vrouwbuurtstermolen en de woonstreken Oude Bildtdijk en Nieuwe Bildtdijk.

Het inwonertal van Het Bildt steeg tussen 1856 en 1876 aanzienlijk. In de daaropvolgende periode, de tijd van de landbouwcrisis, nam de bevolking echter in alle dorpen weer af. Tussen 1880 en 1883 vertrokken 848 inwoners van Het Bildt (1/10 der bevolking) naar Noord-Amerika en tussen 1889 en 1893 nog eens 664 personen (1/13 der bevolking). Ook na 1900 bleven perioden van groei en achteruitgang elkaar afwisselen. Alleen St. Annaparochie en Minnertsga hadden in 1940 meer inwoners dan in 1876.
Na de grote achteruitgang tussen 1954 en 1970 trad in de jaren '70 een verbetering op, met name door de groei van St. Annaparochie. Ook het inwonertal van Minnertsga groeide.

6.2 Algemene ontstaansgeschiedenis en ontwikkeling

Na de bedijking van het Oud-Bildt (1505-1508) werd dwars door de polder de oost-westgerichte Middelweg aangelegd met een vijftal dwarswegen die de oude zeedijk met de nieuwe verbonden. Aan deze Middelweg ontstond een drietal nederzettingen : St. Jacobiparochie, St. Annaparochie en Vrouwenparochie. Ook bij de Oude Bildtzijl en later, na de bedijking van het Nieuw-Bildt, bij de Nieuwe Bildtzijl onstonden nederzettingen. De steeds dichter geworden verspreide bebouwing - voornamelijk bestaande uit boerderijen en arbeiderswoningen - is in Het Bildt gelegen aan genoemde dwarswegen en de Oude en Nieuwe Bildtdijk, maar ook in de Zuidhoek, aan de Zuidhoeksterweg en in de Bildtpollen.
Minnertsga ontstond op een terp en is een nederzetting die historisch beschouwd niet bij Het Bildt hoort maar bij het kwelderwallengebied.

De nederzettingen in Het Bildt zijn in de periode 1850-1940 geen van alle op grootschalige wijze uitgebreid. De ruimtelijke structuur bleef in hoofdlijnen ongewijzigd. De bevolkingsgroei kon in het algemeen worden opgevangen door het verder invullen van de bestaande structuur en het bouwen langs de bestaande wegen (lintbebouwing). De meer grootschalige uitbreidingen van St. Anna- en St. Jacobiparochie zijn van na de Tweede Wereldoorlog.

Arbeiderswoningen en woningstichting

Het Bildt had als akkerbouwstreek een uitgebreide arbeidersbevolking. De losse arbeiders op Het Bildt woonden veelal in de kommen van de dorpen in stegen en sloppen (St. Annaparochie : stegen tussen het Zuideind en de Kade (Spinnestaig, Kneppelstaig) in de Wijdesteeg of aan de reed op het Oosteind, of op Kattenburg (Noordeind; zo ook in de andere dorpen), terwijl de vaste arbeiders meer aan de Oude Bildtdijk en Nieuwe Bildtdijk woonden

nabij de boerderijen; meestal hadden de boeren woningen voor hun vaste arbeiders.
In genoemde stegen stonden rijen éénkamerwoningen met één raam, één bedstede, waaronder een keldertje; voor de deur vaak een houten portaaltje, waarnaast de regenwaterton.

Al in 1903 werd in de gemeente Het Bildt een woningstichting opgericht ("Woningstichting in de gemeente Het Bildt"). Het aantal slechte woningen was bijzonder groot; in veel woningen werd bittere armoede geleden. Al voor 1900 werden door toedoen van een particuliere commissie enige arbeiderswoningen gebouwd, maar vanaf 1908 lag het bouwtempo aanzienlijk hoger. (Zie Bijlage II). Voor de vele krotten die onbewoonbaar verklaard en opgeruimd werden kwamen nieuwe ruimere woningen in de plaats.

6.3 Dorpen

St. Jacobiparochie

Het dorp St. Jacobiparochie (aanvankelijk Wijngaarden genaamd) ontstond op de plaats waar de meest westelijke van de vijf dwarswegen op de Middelweg uitkwam. Op de kaart van Schotanus (1718) is te zien dat de gesloten bebouwing was gelegen aan weerszijden van de Middelweg (Oost- en Westeinde) en vooral ook aan beide zijden van het Zuideinde.
Omstreeks 1852 blijkt vooral de bebouwing in de buurt van de N.H. kerk te zijn toegenomen (Groot en Klein Noordeinde). In 1875 werd aan het Zuideinde een begraafplaats aangelegd. Belangrijke structuurelementen zijn verder de trambaan, oostelijk van de Zuidervaart met een station aan het Oosteinde en de spoorweg welke met een boog noordelijk en westelijk om het dorp heen werd gelegd. Het station kwam aan de noordzijde van het dorp. Het Klein Noordeinde werd verlengd tot over het spoor. De nieuw aangelegde van Wijngaardenweg ten noorden van het spoor verbond het Klein Noordeinde met de bestaande Kadalsterweg. De uitbreidingen waaronder vele arbeiderwoningen, vonden aanvankelijk plaats aan het Verlengd klein Noordeinde, de van Wijngaardensweg, de Kadalsterweg en de Middelweg (oostzijde). De Tram- straat in de zuidoosthoek werd tussen 1929 en 1949 aangelegd, waarna de hoek tussen de Tramstraat, Zuideinde en Oosteinde werd opgevuld.
In 1933 werd een gedeelte van de Oostervaart gedempt en een volgend gedeelte in 1949.

St. Annaparochie

Het dorp St. Annaparochie (aanvankelijk Altoena genaamd) ontstond aan de Middelweg op de kruising met de middelste van de vijf dwarswegen. Dit zogenaamde kruisdorp was het middelste en voornaamste van de drie Bildtdorpen en had een marktfunctie.
Op de kaart van Schotanus (1718) is te zien dat de bebouwing aanvankelijk geconcentreerd was in drie van de vier kwadranten van het assenkruis; de zuidwestelijke hoek was niet bebouwd. Langs de Middelweg (oostelijke as) is zowel aan de noord- als aan de zuid-

zijde bebouwing ingetekend met een vrij gesloten karakter, evenals langs de oostzijde van de zuidelijke as. In de omgeving van St. Annaparochie lagen enkele verspreid liggende boerderijen, alsmede het jachthuis van de stadhouder.
Omstreeks 1852 was inmiddels ook de zuidwestelijke kwadrant bebouwd zoals op de kaart van Eekhof (1852) is te zien. Een andere aanvulling is het landgoed Oostenburg, gebouwd in 1844 naar een ontwerp van Romein. Op de plaats van dit reeds in 1866 afgebroken landgoed werd de christelijke school gebouwd.
In 1861/62 werd het meest noordelijk gedeelte van de Zuidervaart gedicht en in westelijke richting verplaatst. In 1875 werd ten zuidoosten van het dorp een nieuwe begraafplaats aangelegd, welke in 1934/35 werd vergroot. In 1909 werd bij het kerkhof een doodgraverswoning gebouwd. Een ander belangrijk nieuw structuurelement was de kort na 1900 aangelegde spoorlijn ten noorden van het dorp, evenwijdig aan de Middelweg. Aan het Noordeinde werd een station gebouwd en kort daarop een veilinggebouw.
Het dorp breidde zich behalve langs de assen van het kruis vooral uit in de noordoostelijke hoek, in de omgeving van het station, aanvankelijk langs de van Harensweg (thans van Burmaniastraat) en langs het Grietmanspad (thans Grietmansstraat). Onder de uitbreidingen bevonden zich vele arbeiderswoningen omdat vele krotten aan sloppen en stegen in de kom van het dorp onbewoonbaar werden verklaard en nadien afgebroken. Later werd de ruimte tussen het spoor en de Middelweg (thans van Harenstraat) opgevuld met enkele dwarsstraten met woningen en ook het nieuwe gemeentehuis (1928) en het daarachter gelegen, in het kader van de werkverschaffing aangelegde, plantsoen (1936).
In 1950/51 werd ook de Oostervaart gedempt. De grote uitbreidingen in de zuidwest- en zuidoosthoek zijn van na de Tweede Wereldoorlog.

Vrouwenparochie

Het dorp Vrouwenparochie is ontstaan aan de Middelweg even ten oosten van de kruising met de meest oostelijke dwarsweg. De gesloten bebouwing was geconcentreerd langs de Middelweg. Ook rond de noordelijk van de Middelweg gelegen kerk stond enige bebouwing, zoals te zien is op de kaart van Schotanus (1718). Uit de kaart van Eekhof (1852) blijkt dat tot 1852 de structuur van het dorp niet of nauwelijks is gewijzigd.
De aanleg van het spoor ten noorden van het dorp met een stopplaats aan de Attesweg heeft niet geleid tot grote uitbreidingen van het dorp in die richting zoals in St. Jacobi- en St. Annaparochie wel gebeurde. Wel nam vooral langs de Middelweg de bebouwing toe, zowel in westelijke richting tot rond de kruising met de Attesweg, als in oostelijke richting. Ook na de Tweede Wereldoorlog heeft het dorp geen belangrijke ruimtelijke ontwikkelingen doorgemaakt.

Oude Bildtzijl

Het dorp Oude Bildtzijl is ontstaan bij de zeesluis (zijl) van

het Oud-Bildt. Hier was voor kleine schepen een uitweg naar zee en werd druk gehandeld. Al spoedig na de indijking van het Oud-Bildt (1505-1508) werden nabij de zijl aan de dijk enige huizen gebouwd. Behalve handelslieden woonden er ook vissers.
Ten tijde van de indijking van het Nieuw-Bildt (1600) werd een nieuwe zeesluis gebouwd (de Nieuwe Bildtzijl) welke reeds in 1654 onbruikbaar werd als gevolg van het verlandingsproces. Met het verdwijnen van de uitweg naar zee nam ook de betekenis van de handel aanzienlijk af. In de 18e eeuw woonden in Oude Bildtzijl alleen nog maar boeren, arbeiders, handwerkers en visserslieden. Later nam ook de visserij in betekenis af.
Omstreeks 1850 was er sprake van een min of meer kruisvormige plattegrond. De vrij dichte aaneengesloten bebouwing was gelegen aan de Oude Bildtdijk (Ds. Schuilingstraat), de Monnikebildtdijk en de Leysterstreek/Keuningsstreek; een situatie die niet veel afweek van die van 1718.
Tussen 1850 en 1900 werden vooral aan de Oude Bildtdijk verscheidene nieuwe woninkjes gebouwd en ook in noordelijke richting, langs de Kadijkstervaart, aan de van Albadaweg. Tussen 1900 en 1950 werden woningen gebouwd onder langs de Monnikebildtdijk (omstreeks 1930), aan de oostzijde van Kadijkstervaart en opnieuw aan de van Albadaweg (waaronder veel erkerwoningen uit de jaren dertig). Hierdoor werd de kruisvorm van de plattegrond verder versterkt.
De bouw van enkele arbeiderswoningen aan de van Egmondstraat omstreeks 1908 - inmiddels gedeeltelijk vervangen door nieuwbouw - betekende een eerste aanvulling welke niet langer logisch aansloot bij de bestaande structuur. Een tweede dergelijke aanvulling kwam tot stand achter de Tjeerd Thijssenstraat (de Kolk en Annesstraat).
Na de Tweede Wereldoorlog werden ook in de hoek tussen de Ds. Schuilingstraat en de van Albadaweg verschillende woningen gebouwd (waaronder enkele bejaardenwoningen) aan de daartoe nieuw aangelegde Ds. Marinus Mooijstraat en de A.C. Bakkerstraat.

Minnertsga

Minnertsga is van oorsprong een oud terpdorp. De bevolking bestond hoofdzakelijk uit landbouwers; in de omgeving van het dorp lagen goede landbouwgronden. Na oudsher lagen in de buurt van het dorp enkele adelijke stinsen. Tussen 1850 en 1940 is het dorp vooral gegroeid langs de "uitvalswegen" de Langedijk en de latere hoofdas Ferniawei-Meinardswei-Hermanawei als ook in de omgeving van het station dat na de aanleg van het spoor omstreeks 1902 werd gebouwd. Nabij het spoor verrees onder andere een veilinggebouw, waar de landbouwprodukten verhandeld werden. In de kom van het dorp kwam meer ruimte door het dempen van een deel van de vaarten.
De uitbreidingen van na de Tweede Wereldoorlog liggen ten zuiden en vooral ten oosten van het dorp.

6.4 Gehuchten en verspreide bebouwing

Vrouwbuurtstermolen is een klein gehucht dat onstond - de naam zegt het al - bij de molen van Vrouwbuurt (Vrouwenparochie). Op de kaart van Schotanus is alleen de molen te zien. Eekhof geeft ook een enkel huis aan. In 1929 blijkt inmiddels de bebouwing aan de Stienzer dijk te zijn toegenomen. Ten noorden van de plaats stopte de trein.

Nieuwe Bildtzijl onstond al kort na de bedijking van het Nieuw Bildt bij de zijl in de Nieuwe Bildtdijk. Het plaatsje heeft een kruisvormige plattegrond en is in de loop der jaren niet of nauwelijks gegroeid.

Oude Bildtdijk bestaat uit verspreide bebouwing (boerderijen en arbeiderswoningen) aan de oude dijk. De bebouwing, met name in de vorm van boerderijen, was aanvankelijk vooral aan de zuidzijde gelegen (Het Oud Bildt) maar verrees later ook aan de noordzijde (Het Nieuw Bildt), nu vooral in de vorm van arbeiderswoningen. De verspreide bebouwing is in de loop der jaren steeds dichter geworden. Rond de school (1902) en de kerk (1918) bij het kruispunt met de Noorderweg ontstond een kleine woonkern, vanaf 1951 **Nij Altoena** geheten.

Nieuwe Bildtdijk bestaat uit verspreide bebouwing aan de nieuwe dijk, aanvankelijk vooral aan de zuidzijde gelegen maar later na de bedijking van de Bildtpollen ook aan de noordzijde. Een groot deel van de bebouwing aan het westelijke gedeelte dat zeedijk was gebleven was in 1852 weer verdwenen. **Zwarte Haan** bestond in 1852 uit een kleine concentratie van een herberg en enkele huizen aan de Nieuwe Bildtdijk, een situatie waarin tot op heden wenig verandering is gekomen. Hier was de overvaart naar Ameland.

LITERATUUR

ALGEMEEN

A.J. v.d. Aa (Hoofdred.). Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden. Gorinchem, 1839-1851. 14 Delen. Herdruk: Zaltbommel 1976.

G. Abma (Hoofdred.). Encyclopedie van Hedendaags Friesland. 2 Dln. Leeuwarden (1975).

A. Algra. De Historie gaat door het eigen dorp. 6 Dln. o.a. [1955-1960], Leeuwarden.

J.H. Brouwer (Hoofdred.). Encyclopedie van Friesland. Amsterdam / Brussel 1958.

Bureau Centrale Databank van de provincie Friesland. Overzicht van het aantal inwoners per dorpsgebied (1-1-1985 t/m 1-1-1989), nr. 125. Leeuwarden 1989.

Buro Bügel/Van de Dijk B.V. (samenst.). Kultuurhistorische Aspekten van het Friese Landschap. Inventarisatie van elementen en patronen. Groningen (1979).

J. Cnossen. De bodem van Friesland. Toelichting bij blad 2 van de bodemkaart van Nederland. Wageningen (1971).

Fryske Akademy. Fries Molenboek. Leeuwarden, 1980.

Gedeputeerde Staten van Friesland. Beleidsnota voor landschapszorg en natuurbeheer in Friesland. Ontwerp. (november 1985)

Th.P. Lambooy. Land en volk van Friesland, Reeks: Frisia Catholica, 7 Dokkum, 1948².

D.G.W. Mol. De Noord-Friesche Lokaalspoorweg-Maatschappij In: Op de rails, jrg. 35 (1967), nr. 20, 175-190.

Provinciale Planologische Dienst. Cultuurhistorische Paden in Friesland. Nota 257. Leeuwarden 1979.

K.A. Walther en G.L. Rienks. Binnendiken en slieperdiken yn Fryslân. Boalsert. (2 delen)

HET BILDT

H. S. Buwalda. Fan de Bildtsche Grond. St. Annaparochie 1953.

H. Sannes. Geschiedenis van Het Bildt, Deel I, II, IIIA en IIIB. Franeker 1951, 1953 en 1956.

G. Vogel en K. Schotanus. Minnertsga, lykas it wie en ..... nea wer wurde sil. St. Annaparochie 1985.

Uitgaven van de Stichting Ons Bildt, verzorgd door S.H. Buwalda :

-'t Bildt in beeld. 'n Historise rais deur ôns gemeente. St. Annaparochie 1982.

-St. Jabik en Ouwe-Dyk in beeld. St. Annaparochie 1984.

-St. Anne, Nij Altoenae, Swarte Haan en Nije-Dyk in beeld. St. Annaparochie 1985.

-Froubuurt, Ouwe-Syl en Nije-Syl in beeld. St. Annaparochie 1986.

Geraadpleegd kaartmateriaal :

Grietenijkaarten van B. Schotanus a Sterringa. Vermeerderd uitgegeven door Francois Halma 1718.

Grietenijkaarten (omstreeks 1850) van W. Eekhoff.

Topografische kaart 1932 (verkenning 1928/29) en de in 1949 gedeeltelijk herziene versie.

BIJLAGE I BEVOLKINGSONTWIKKELING

	1989	1856	1876	1896	1925	1940
St. Jacobiparochie	2022	2886	3411	3090	2823	2836
St. Annaparochie	4381	2798	3321	3005	3123	3362
Vrouwenparochie	719	2227	2608	2474	2444	2408
Oude Bildtzijl	1055	--	--	--	--	--
Minnertsga	1867	1267	1654	1559	1562	1867

Opmerkingen :

Oude Bildtzijl werd in 1948 een zelfstandig dorp; het bevolkingscijfer van Vrouwenparochie (het moederdorp) werd daardoor met dat van Oude Bildtzijl verminderd.

Kaart 1

Gemeente Het Bildt

J. Kuyper Gemeente-atlas van Friesland

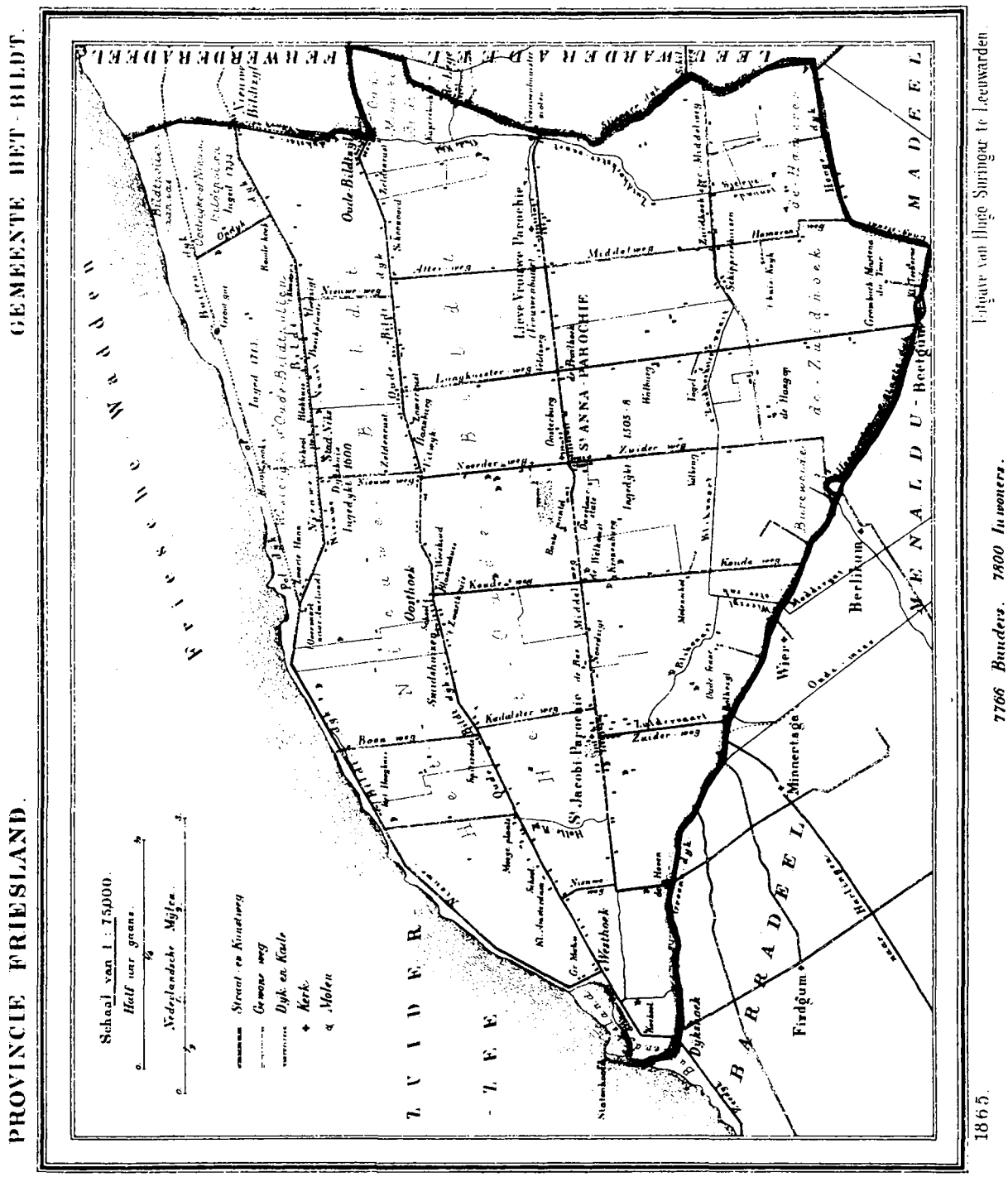

Kaart 2

Grenswijzigingen 1984

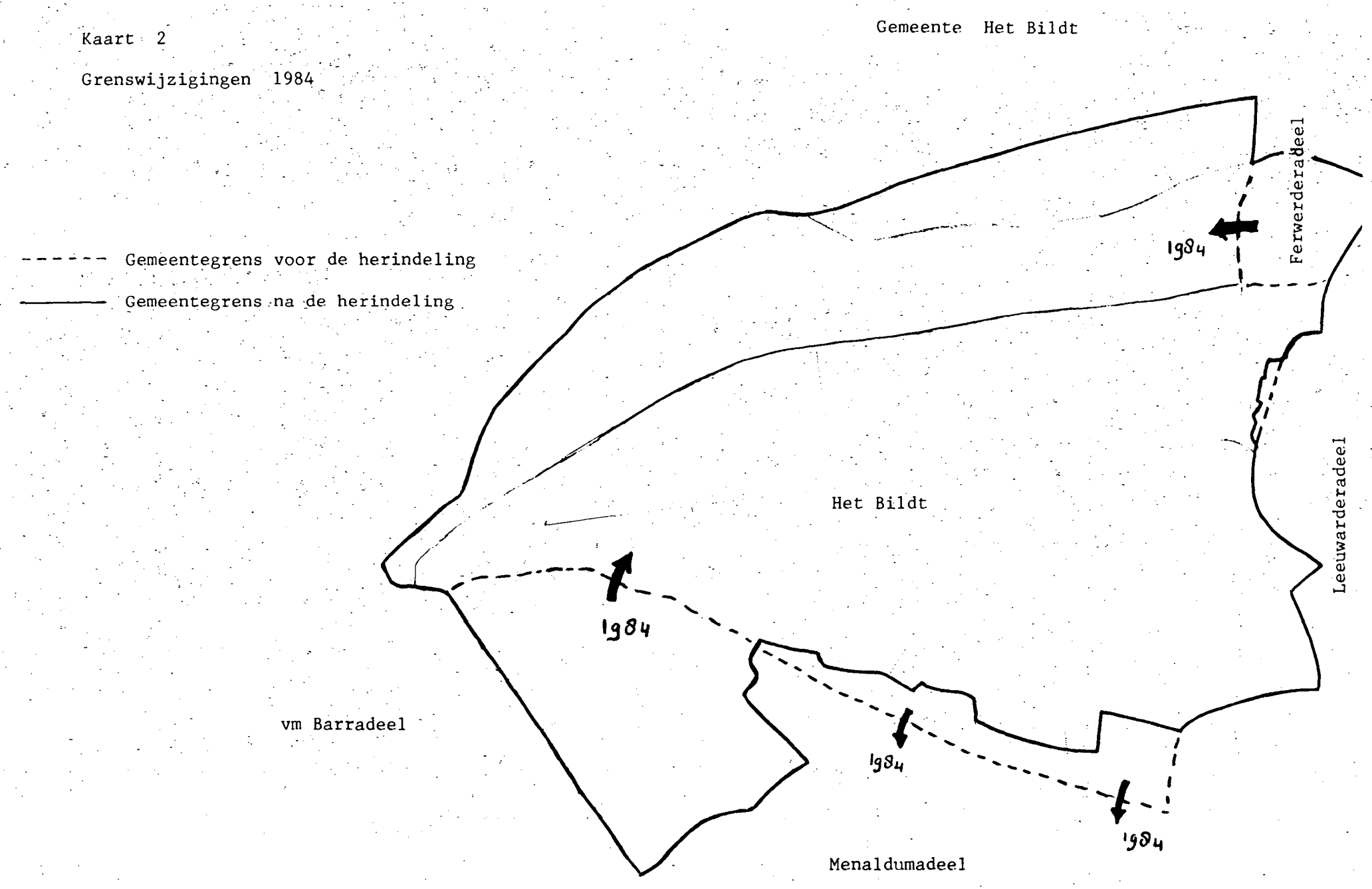

Kaart 3

Voornaamste afsluitingen van de Middelzee

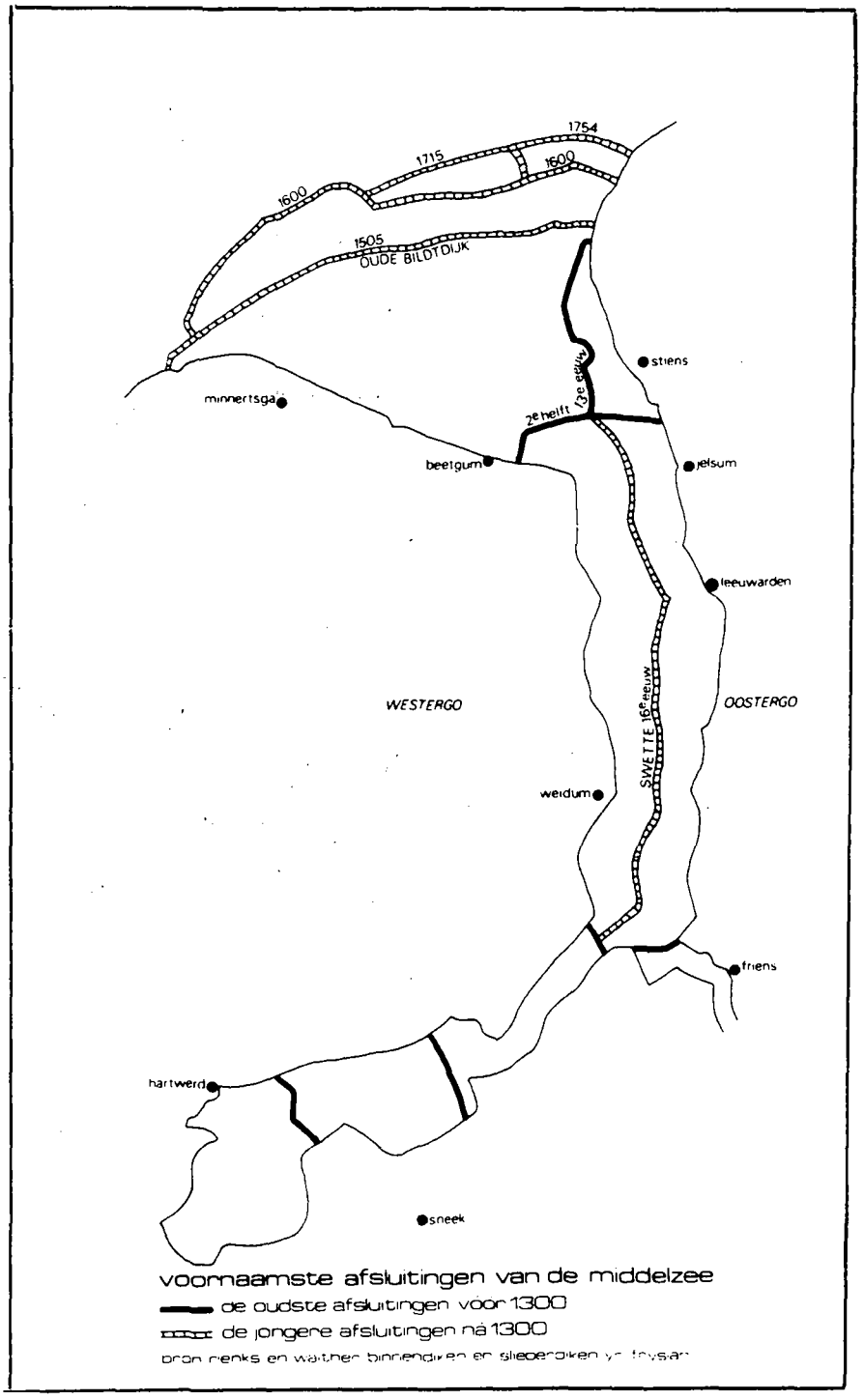

Kaart 4

Gemeente Het Bildt

Verkavelingstypen 1850

Rationele verkavelingen

Regelmatige blokverkaveling (gericht)

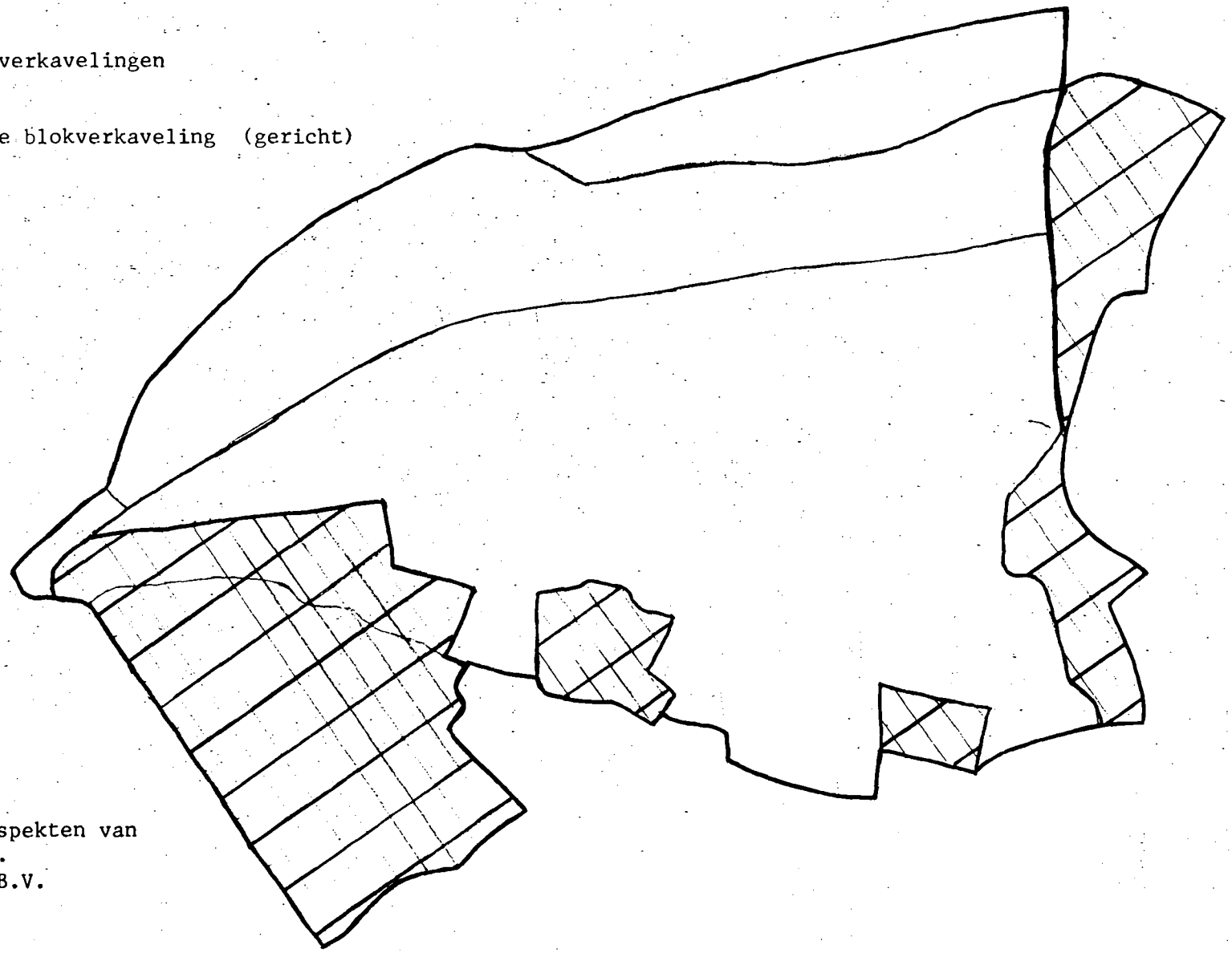

Naar : Kultuurhistorische aspekten van
het Friese landschap.
Buro Bügel/van Dijk B.V.
Groningen 1979.

Kaart 5

Landschapsbeeld

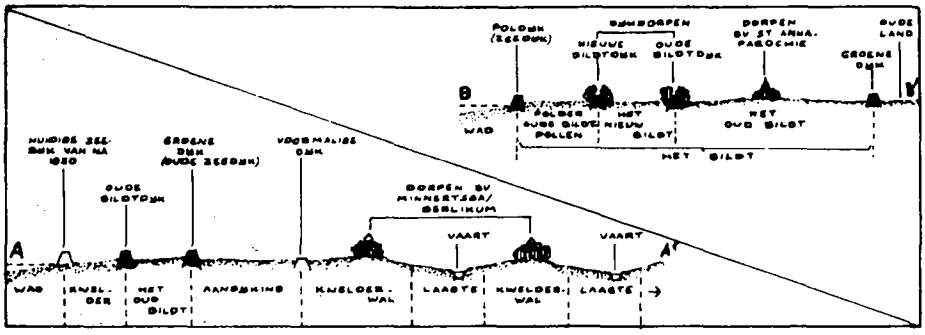

- In het noordelijk deel van Westergo ligt een gebied met afwisselende kwelderwallen en laagten (1.5).
- Langs de kust vindt men de aandijkingen (2.1).
- In aansluiting op de bedijking van de Middelzee is ook het Bildt in een aantal fasen bedijkt (2.3).
- Buiten de zeedijk liggen de nog onbedijkte kwelders (3) en het wad.

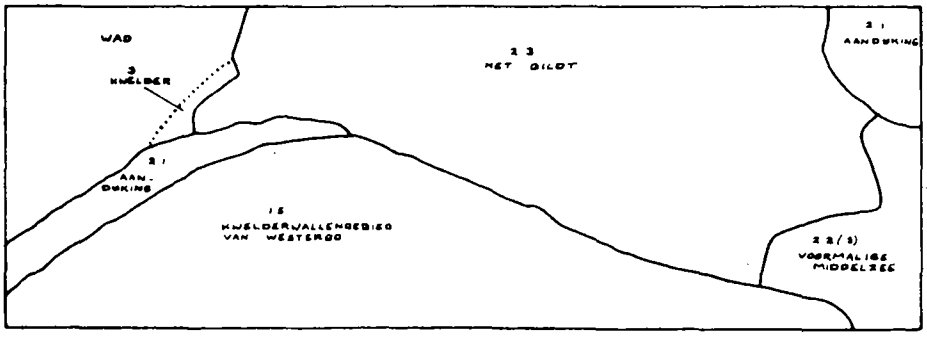

Gemeente Het Bildt

Kaart 6

Infrastructuur

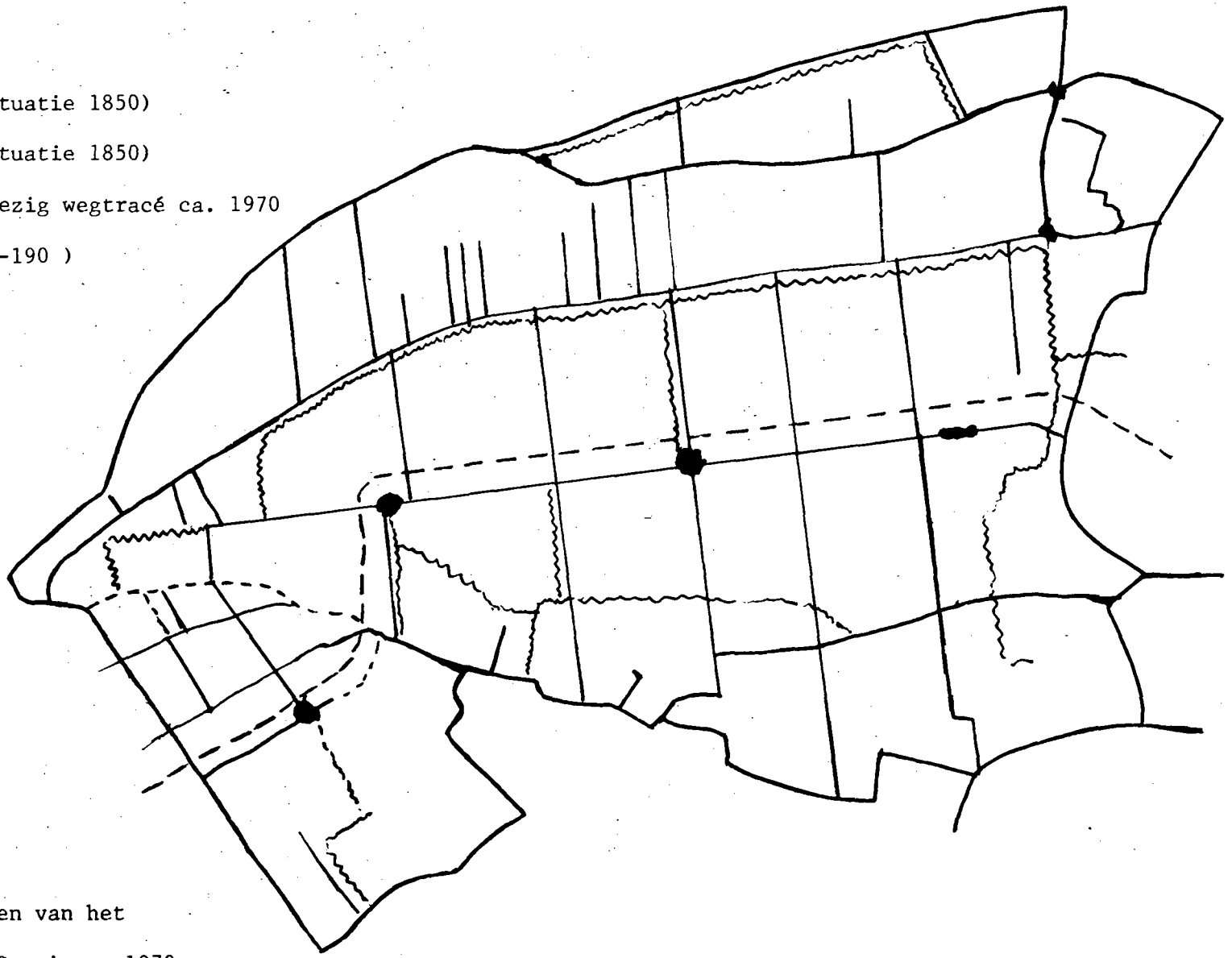

Naar : Kultuurhistorische Aspekten van het
Friese Landschap
Buro Bügel/van Dijk B.V. Groningen 1979.

Kaart 7

Plattegrond van St. Annaparochie

Bron : H. Sannes 1956.

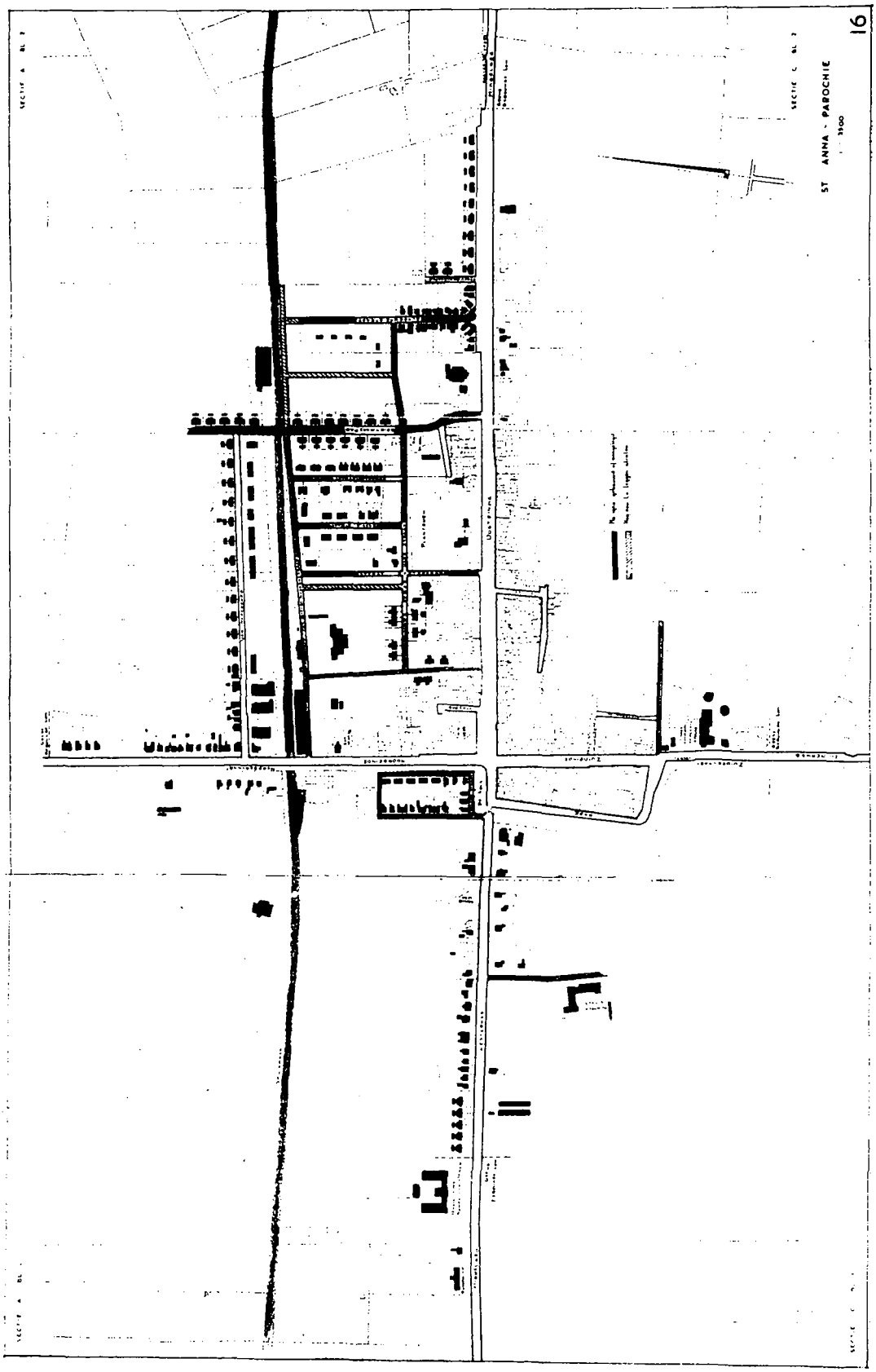

Plattegrond van St.-Anna Parochie (April 1956). Wat na 1900 werd gebouwd of aangelegd, is donker getekend. Hetzelfde geldt voor de plattegronden der andere Bilddorpen.

Kaart 8

Plattegrond van St. Jacobiparochie

Bron : H. Sannes 1956.

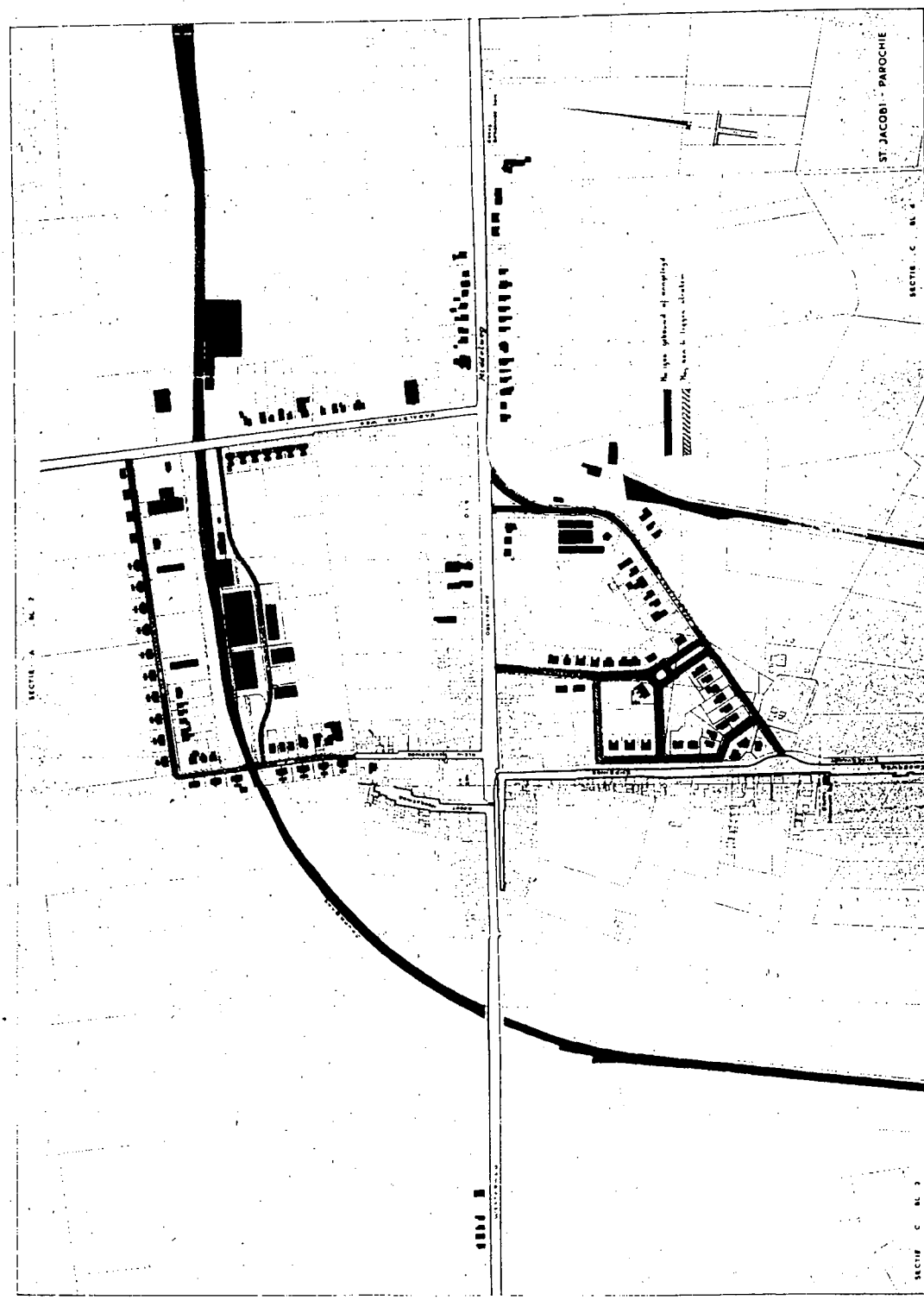

Kaart 9

PLattegrond van Vrouwenparochie

Bron : H. Sannes 1956.

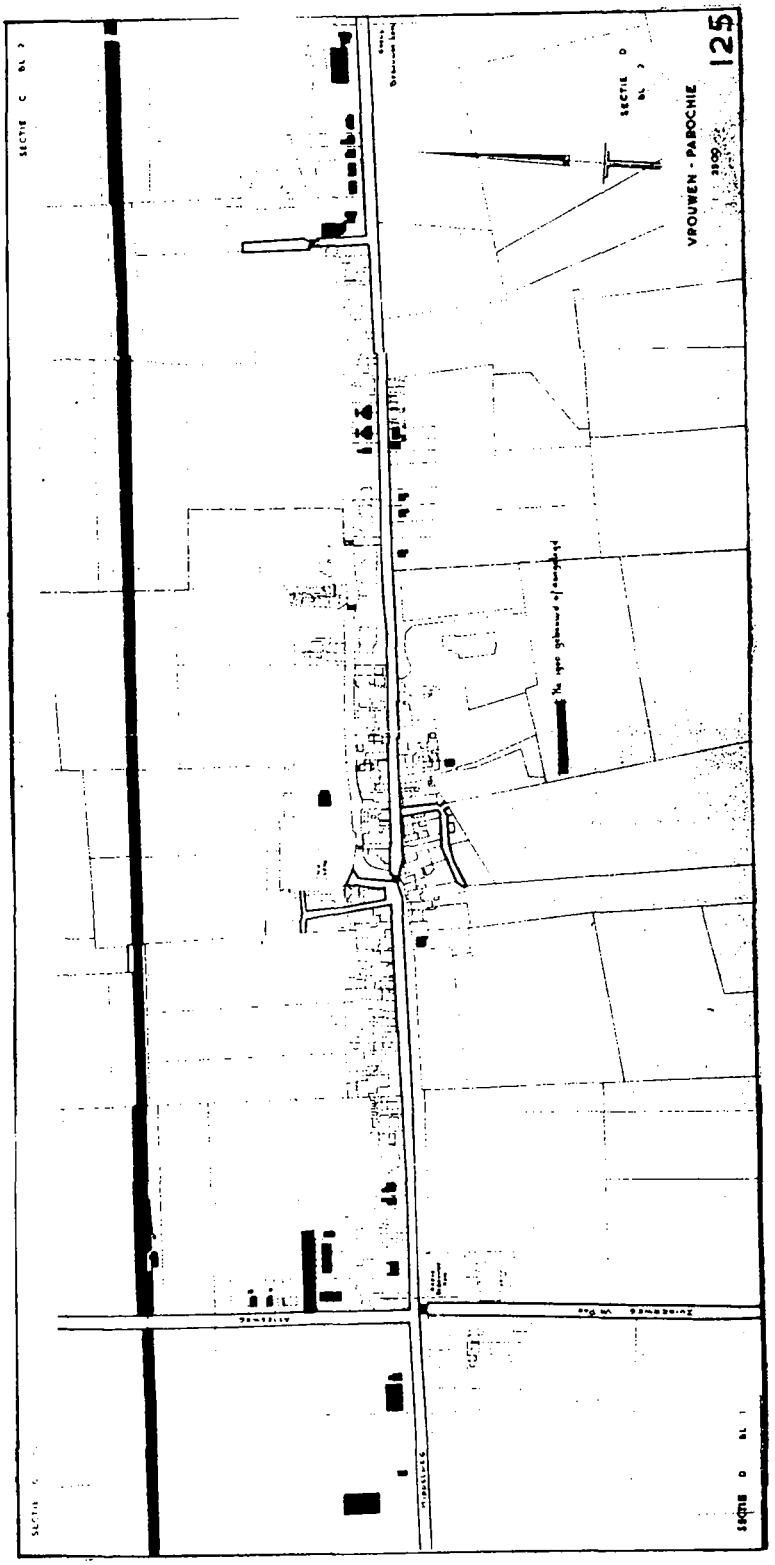

Kaart 10

Plattegrond van Oude Bildtzijl

Bron : H. Sannes 1956.

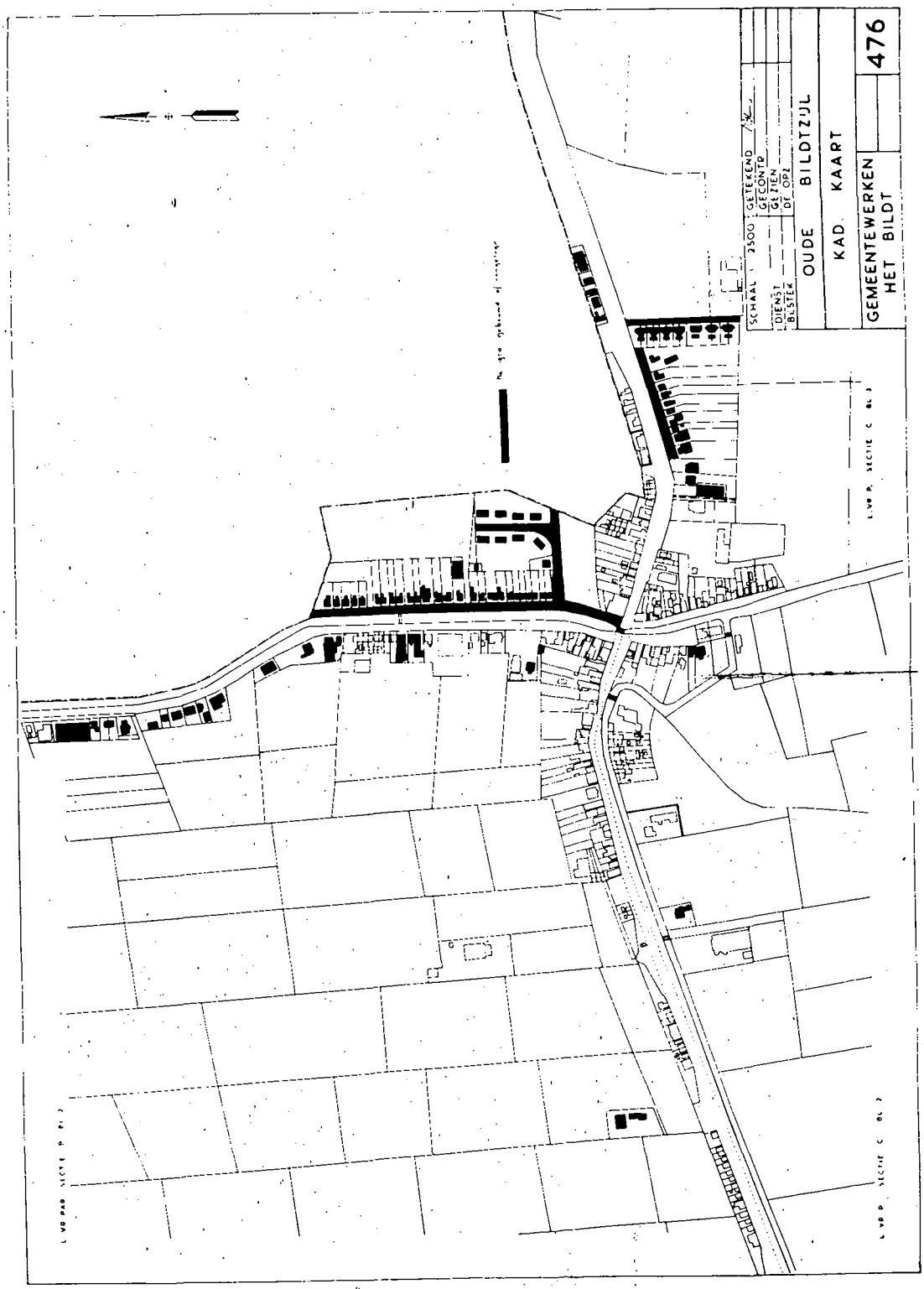

COLOFON

Opdrachtgeefster : Gedeputeerde Staten van Friesland
Uitgave : Provincie Friesland, 1990
Ontwerp omslag : Afdeling Kartografie
Druk : Drukkerij Provincie Friesland

Samenstelling (tekst en fotografie) :

Medewerkers Monumenten Inventarisatieproject

M. Fermo
D. van Weezel Errens
G. Derks

Secretariaat : M. de Haan-Zwaagstra
B. Sternsdorff-v.d. Heide

Projectleiding : R. Terpstra

Het inventarisatieproject wordt begeleid door een commissie bestaande uit de volgende personen :

G. Elzinga, Fries Museum
G.P. Karstkarel, Stichting Moderne Architectuur Friesland
R. Terpstra, beleidsmedewerker afdeling Bouwen en Wonen
W. Tieks (Voorzitter), Hoofd afdeling Bouwen en Wonen
S. v.d. Veen, Vereniging van Friese Gemeenten
S. v.d. Woude, Rijksarchief Friesland